

VU Research Portal

Inleiding

van de Kamp, J.; Goudriaan, A.; van Vlastuin, W.

published in

Pietas reformata. Religieuze vernieuwing onder gereformeerden in de vroegmoderne tijd. Feestbundel voor prof.dr. W.J. op 't Hof bij zijn afscheid als bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het gereformeerd piëtisme vanwege de Hersteld Hervormde Kerk aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de VU te Amsterdam 2015

document version

Version created as part of publication process; publisher's layout; not normally made publicly available

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van de Kamp, J., Goudriaan, A., & van Vlastuin, W. (2015). Inleiding. In J. van de Kamp, A. Goudriaan, & W. van Vlastuin (Eds.), *Pietas reformata. Religieuze vernieuwing onder gereformeerden in de vroegmoderne tijd. Feestbundel voor prof.dr. W.J. op 't Hof bij zijn afscheid als bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het gereformeerd piëtisme vanwege de Hersteld Hervormde Kerk aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de VU te Amsterdam* (pp. 9-21). Boekencentrum.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Pietas reformatata

De uitgave van deze bundel werd mogelijk gemaakt
door financiële ondersteuning van:

Commissie Opleiding en Vorming van de Hersteld Hervormde Kerk
Hersteld Hervormde Gemeente te Nederhemert
Hersteld Hervormde Gemeente te Ouddorp
Hersteld Hervormde Gemeente Elim te Urk
Stichting Studie der Nadere Reformatie
StoKosmos

De afbeeldingen in het midden van de voorzijde toont de Engelse puritein Thomas
Gataker (1574-1654).
Bron: Thomas Gataker, *Opera Gatakeri; ofte, alle de theologische wercken*, Amsterdam,
Doornick, Gerrit Willemsz, 1660. Exemplaar Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit
Amsterdam XI.00350.

Onder redactie van J. van de Kamp, A. Goudriaan en W. van Vlastuin

PIETAS REFORMATATA

Religieuze vernieuwing onder
gereformeerden in de vroegmoderne tijd

Feestbundel voor prof. dr. W.J. op 't Hof
bij zijn afscheid als bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het
gereformeerd piëtisme vanwege de Hersteld Hervormde Kerk aan de
Faculteit der Godgeleerdheid van de VU te Amsterdam

English summaries appended

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2015

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council (FSC) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Ontwerp omslag: Oblong

Ontwerp binnenwerk: Hans Seijlhouwer, Amstelveen

ISBN 978 90 239 2879 9

NUR 700, 704

© 2015 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

J. van de Kamp, A. Goudriaan en W. van Vlastuin
Inleiding 9

I. PIËTISME, THEOLOGIE, KERK EN VROOMHEID 23

A. Goudriaan

‘Genade heeft geen wapens nodig’: Melchior Leydeckers commentaar op Augustinus’ geschrift *Ad catholicos fratres* 25

M.G.K. van Veen

Tegen “papery en slaverny”. Gereformeerde geschiedschrijvers over de Nederlandse reformatie 37

P. de Vries

De betekenis van de triniteit voor de godsvrucht bij John Owen (1616-1683) 47

P.C. Hoek

De leer als bron van de lof. Melchior Leydecker (1642-1721) en de Nadere Reformatie 59

W. van Vlastuin

Gods verborgenheid bij Teellinck: een nadere analyse 69

F. van der Pol

Een gereformeerd-orthodoxe, piëtistische benadering van remonstrantse posities en Geneefse mysteries 79

A. Baars

Wedergeboorte en homiletiek. Enkele kanttekeningen bij de homiletische inzichten van Spener en Francke 91

II. PIËTISME IN RELATIE TOT (VROEGMODERNE) CULTUUR 103

C.J. Meeuse

Nadere Reformatie: een projectie of een historische beweging? 105

H. van den Belt

Antonius Walaeus en de grenzen van de Nadere Reformatie 117

H. Uil

“de roeckelooste van ‘t gansche eylant”. Willem Teellinck in zijn eerste gemeente: Haamstede en Burgh, 1606-1613 129

C.A. de Niet

“God heeft ons deze rust geschonken”. Klassieke teksten in Voetius’ leerplan voor de theologie en andere geschriften 141

F.A. van Lieburg

Een egodocument vol emoties. Gereformeerde vromen in Willemstad in 1757 *153

III. INTERNATIONALE, INTERCONFESSIONELE EN INTERRELIGIEUZE VERBINDINGEN VAN HET PIËTISME 165

L.J. van Valen

Was de Schotse episcopale theoloog John Forbes of Corse (1593-1648) een gereformeerde piëtist? 167

G.H. Leurdijk

Wilhelm Ernest Ewald (1704-1741), fakkeldrager der Lampeanen 183

P. Visser

De doopsgezinde kruisbestuiving van uitgever en vertaler Marten Schagen met Engelse ‘zielstiggers’ als James Hervey, Thomas Green en Benjamin Bennet 203

M. van Campen

Het gereformeerde Piëtisme en het Jodendom in de vroegmoderne tijd 219

IV. PIËTISME EN BOEKCULTUUR 231

W. Heijting

Protestantse bestsellers in de Republiek rond het begin van de achttiende eeuw 233

J. van de Kamp

Netwerken als stimulans van een geïntegreerde lees- en schrijfpraktijk: de gereformeerde predikant Theodor Undereyck (1635-1693) 247

F.W. Huisman

Pietas in zicht? 261

V. BESCHOUWING OVER W.J. OP ’T HOF’S WETENSCHAPPELIJKE WERK 277

L.F. Groenendijk

“Nieuwe inzichten moeten door feitelijk bewijsmateriaal gedragen worden.” Samenspraak over de bijdrage van prof. dr. W.J. op ’t Hof aan het onderzoek van het gereformeerd piëtisme 279

Bibliografie W.J. op 't Hof 293

Personalia 307

Illustratieverantwoording 309

Register van persoonsnamen 311

Register van plaatsnamen 319

Inleiding

Van jeugd af aan

Sinds W.J. op 't Hof in zijn jeugd met piëtistische boeken in aanraking kwam, hebben deze hem nooit meer losgelaten.¹ Op de zolder van zijn ouderlijk huis vond hij een oud boek: Petrus Immens, *De godvruchtige Avondmaalganger* (1752). In de boekenkast van zijn vader kwam hij een studie van P.J. Meertens tegen, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*, waarin hij las hij over ene Willem Teellinck.² Via Meertens kwam hij terecht bij de monografie van W.J.M. Engelberts over deze Teellinck.³ Op 't Hof offerde er een vakantieweek voor op om het boek – met de hand – over te schrijven. Hij begon ook zelf 'oude schrijvers' te verzamelen.⁴

Tijdens zijn studie theologie in Utrecht lieten sommige hoogleraren en docenten zich kritisch uit over het gereformeerd piëtisme en de Nadere Reformatie.⁵ Bij student Op 't Hof had dit een averechts effect: hij wilde er juist meer van weten. Met een studiegenoot, de huidige emeritus-predikant P. Molenaar te Lunteren, reisde hij – op de brommer – naar ds. J. van der Haar te Achterberg, die over een omvangrijke bibliotheek met oude schrijvers beschikte.⁶ Tijdens het bezoek merkte Van der Haar op dat het Engelse puritanisme een zwaar stempel op de Nadere Reformatie had gedrukt. Op 't Hof knoopte dit in zijn oren.

¹ Tenzij anders aangegeven zijn de biografische gegevens over Op 't Hof ontleend aan mondelinge mededelingen van W.J. op 't Hof aan de redacteurs van deze bundel.

² P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*, Amsterdam 1943, 168-179.

³ W.J.M. Engelberts, *Willem Teellinck*, Leiden 1898 (reprint Amsterdam 1973).

⁴ Op 't Hof vertelt over zijn liefde voor het oude boek in P.J. Buijnsters, *Geschiedenis van de Nederlandse bibliofilie. Boek- en prentverzamelaars 1750-2010*, Nijmegen 2010, 236-239.

⁵ Zie voor de historiografie van deze termen: W.J. op 't Hof, 'Studie der Nadere Reformatie: verleden en toekomst', *DNR* 18 (1994), 1-50; C. Graafland, Op 't Hof en F.A. van Lieburg, 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', *DNR* 19 (1995), 105-184, aldaar 111-117; Van Lieburg, 'Wege der niederländischen Pietismusforschung. Traditionsaneignung, Identitätspolitik und Erinnerungskultur', *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Pietismus* 37 (2011), 211-253.

⁶ Op 't Hof vertelt over dit bezoek in Buijnsters, *Geschiedenis van de Nederlandse bibliofilie*, 236-239, aldaar 236. Zie over Van der Haars bibliofilie pag. 230-233; over de betekenis van Van der Haar voor de studie van de Nadere Reformatie: L.F. Groenendijk, 'De betekenis van Ds. J. v.d. Haar voor de studie van de Nadere Reformatie', *DNR* 11 (1987), 73-77; Op 't Hof (ed.), *J. van der Haar tachtig jaar*, speciaal nr. van *DNR* 23 (1999).

“Flitsende discussie” met S. van der Linde

In de loop van zijn studietijd werd Op 't Hof assistent van prof. dr. S. van der Linde, hoogleraar in de Geschiedenis van het Gereformeerd Protestantisme.⁷ De Nadere Reformatie was een belangrijk aandachtsgebied voor Van der Linde. Hij wilde er zelfs een boek over schrijven; een voornemen dat hij nooit heeft gerealiseerd.⁸ Met zijn assistent deelde de hoogleraar de liefde voor het oude boek, maar in hun opvattingen over de bronnen en de ontwikkeling van de Nadere Reformatie zouden de wegen zich scheiden.

Op 't Hof schreef bij Van der Linde een doctoraalscriptie, en wel over Nederlandse vertalingen van Engelse piëtistische geschriften van 1598 tot 1602.⁹ Hoofdvraag daarbij was de relatie tussen het Engelse puritanisme en het Nederlandse piëtisme of de Nadere Reformatie. Was de Engelse invloed bepalend geweest voor het ontstaan van de Nederlandse stroming? De Duitse kerkhistoricus H. Heppe had daar in 1879 een bevestigend antwoord op gegeven,¹⁰ W. Goeters daarentegen in 1911 een ontkennend antwoord. Zijns inziens was de Nederlandse beweging een vrucht van eigen bodem.¹¹ Op 't Hof's leermeester Van der Linde ging in hetzelfde spoor.¹² Op 't Hof wilde in deze kwestie op basis van de bronnen duidelijkheid verschaffen en kwam tot de conclusie dat Heppe het gelijk aan zijn zijde had. Naar eigen zeggen van Op 't Hof was Van der Linde niet bepaald enthousiast over de conclusie van zijn leerling.

Ook in een serie artikelen ging Op 't Hof in tegen Van der Lindes zienswijze. In deze artikelen besprak hij de geschriften van de ‘vader’ van de Nadere Reformatie, Willem Teellinck (1579-1629), die diepgaand was beïnvloed door het puritanisme. Volgens Van der Linde had de Nadere Reformatie al aan het eind van Teellincks leven de betrokkenheid op de gehele aardse werkelijkheid losgelaten en had de aandacht zich versmald tot de ziel van het vrome individu.¹³ Op 't Hof wilde deze ‘ver-

⁷ De uitdrukking in de tussenkop is afkomstig uit het Woord vooraf op Op 't Hof's proefschrift: “De avonden en middagen waarop ik in zijn [Van der Lindes, red.] studeervertrek sprankelend privé-onderdicht mocht ontvangen en van een flitsende discussie mocht genieten, zal ik nimmer vergeten”, Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, Rotterdam 1987, 17.

⁸ Zie over de bijdrage van Van der Linde aan het piëtismeonderzoek, ook over zijn visie op de mede door Op 't Hof opgestelde begripsbepalingen met betrekking tot ‘Nadere Reformatie’: F.A. van Lieburg, ‘De zwanenzang van Simon van der Linde (1905-1995)’, *DNR* 34 (2010), 159-176; over het “nooit verschenen boek”: pag. 160-161. Zie over Van der Linde in het algemeen: J.M. van der Linde, ‘Een man die een eigen weg ging’, in: W. Balke, C. Graafland en H. Harkema (eds.), *Wegen en gestalten in het Gereformeerd Protestantisme. Een bundel studies over de geschiedenis van het Gereformeerd Protestantisme aangeboden aan Prof. dr. S. van der Linde bij zijn afscheid als gewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht*, Amsterdam 1976, 9-16, aldaar 14-15.

⁹ Op 't Hof, ‘Nederlandse vertalingen van werken van Engelse en Schotse piëtisten gedurende de periode 1598-1602’, doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, Vlaardingen 1972 (ongepubliceerd). Zie over Op 't Hof's wetenschappelijke werk vanaf zijn scriptie ook de bijdrage van Groenendijk aan deze bundel.

¹⁰ H. Heppe, *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformierten Kirche, namentlich der Niederlande*, Leiden 1879, repr. Goudriaan 1979, 95, 140-149.

¹¹ W. Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krise*, Leipzig/Utrecht 1911, 21-43.

¹² S. van der Linde, *Het gereformeerd protestantisme*, Nijkerk [1957], 10; idem, ‘De prediking van de Nadere Reformatie’, *Theologia Reformata* 19 (1976), 6-21, aldaar 15.

¹³ S. van der Linde, ‘De Godservaring bij W. Teellinck, D.G. a Brakel en A. Comrie’, *Theologia Reformata* 16 (1973), 193-195.

innerlijkingsthese' toetsen aan de bronnen en startte daarom een artikelenreeks om Teellincks geschriften één voor één te analyseren.¹⁴

De vraag of de aandacht van het piëtisme zich in de loop der tijd versmalde van het geheel van de schepping tot de ziel van de enkeling, was al een oude. De twee grondleggers van de *Pietismusforschung*, de genoemde H. Heppe en A. Ritschl, hadden er over gedebatteerd.¹⁵ Terwijl Heppe het piëtisme positief waardeerde als een voltooiing van de reformatie, bestempelde Ritschl het piëtisme als een terugval van de reformatie in middeleeuwse mystiek. Bij Van der Linde en Op 't Hof ziet men deze discussie terugkeren.

Van der Linde en Op 't Hof verschilden niet alleen in hun opvattingen over de bronnen en ontwikkeling van de Nadere Reformatie, maar ook in theologisch opzicht. Op 't Hof was afkomstig uit een confessioneel-ethische hervormde kring, maar zijn ouders en hij ontwikkelden zich in meer behoudende richting. Vanaf 1981 maakte Op 't Hof – evenals ds. Van der Haar – deel uit van de kring rondom het blad *Het Gekrookte Riet*. Volgens deze groep kwijnde bevindelijke prediking binnen de Gereformeerde Bond. Van der Linde wilde daarentegen bevinding en genade bij elkaar houden en stond kritisch ten opzichte van stromingen waarin het eerste de boventoon voerde.¹⁶

Theologisch liggingsverschil weerhield Op 't Hof er niet van om in geschrifte de wetenschappelijke verdiensten van C. Graafland te erkennen. Deze had zich al in 1965 in zijn *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking* kritisch uitgelaten over de theologische betekenis van de Nadere Reformatie. "De gezondmaking der kerk", schreef hij, "is niet te verwachten van een voortgaan in het spoor van de Nadere Reformatie, maar in een terugkeer tot en opnieuw verstaan van de Reformatie zelf."¹⁷ In *De Waarheidsvriend*, het officiële orgaan van de Gereformeerde Bond, concludeerde ds. J. van Sliedregt toen dat Graafland "aan het positieve element van de Nadere Reformatie niet genoegzaam aandacht schenkt".¹⁸ Vanaf 1972 was Graafland bijzonder hoogleraar vanwege de Gereformeerde Bond aan de theologische faculteit te Utrecht. In die hoedanigheid heeft hij in vele publicaties aandacht besteed aan de Nadere Reformatie. Op 't Hof, die de theologie van de Nadere Reformatie positiever taxeerde, leverde een bijdrage aan het *liber amicorum* voor Graafland.¹⁹ In 2004 sprak hij in een 'in memoriam' naar aanleiding van Graaflands overlijden zijn

¹⁴ Op 't Hof, 'Willem Teellinck in het licht zijner geschriften (I)', *DNR* 1 (1977), 3-14, aldaar 3. Zie voor alle artikelen uit deze reeks en voor de overige publicaties van W.J. op 't Hof de bibliografie aan het einde van deze bundel.

¹⁵ Heppe, *Geschichte des Pietismus und der Mystik*; Albrecht Ritschl, *Geschichte des Pietismus*, 3 dln., Bonn 1880-1886, repr. Berlin 1966.

¹⁶ Van Lieburg, 'De zwanenzang van Simon van der Linde', 163-165; Van Lieburg, 'Wege der niederländischen Pietismusforschung', 235-236.

¹⁷ C. Graafland, *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking*, Woerden 1965, 12.

¹⁸ 'Discussie van dr. Graafland en ds. Van Sliedregt I', *De Waarheidsvriend* 53 (1965; 14 oktober), 314-316, aldaar 316.

¹⁹ Op 't Hof, 'Graafland als dogmenhistoricus', in: C.G. Graafland, H.B. Graafland en A.J. Zoutendijk (eds.), *Uitdagend gereformeerd. Reacties op prof. dr. C. Graafland. Feestbundel in verband met het afscheid van prof. dr. C. Graafland als bijzonder hoogleraar vanwege de Gereformeerde Bond aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit Utrecht op 1 september 1993*, Zoetermeer 1993, 49-68. Graafland reageerde op Op 't Hof in C. Graafland, *Verantwoord gereformeerd. Een voortgezet gesprek*, Zoetermeer 1995, 29-43.

grote waardering uit voor het feit dat deze in zijn publicaties niet zijn eigen theologische opvattingen, maar de bronnen liet spreken.²⁰

Een tijdschrift, een stichting en een proefschrift

De genoemde artikelenreeks over Teellinck verscheen in een door Op 't Hof zelf opgezet tijdschrift: het *Documentatieblad Nadere Reformatie* (DNR). Het was ontstaan na een telefoongesprek met de rooms-katholieke bibliofiel P.L. Eggermont.²¹ Vanaf 1983 ressorteerde DNR onder de SSNR (Stichting Studie der Nadere Reformatie), een stichting die mede door Op 't Hof werd opgericht. In het genoemde jaar verscheen een mede door Op 't Hof opgestelde bepaling van het begrip 'Nadere Reformatie', die in 1995 werd herzien.²²

Zijn onderzoek naar Nederlandse vertalingen van Engelse piëtistische geschriften zette Op 't Hof voort vanuit de pastorie, eerst te Hedel, later te Ouddorp. In 1987 verdedigde hij het resultaat van zijn onderzoek dat hij in een dik boek had gepubliceerd. Promotor was de Utrechtse kerkhistoricus Otto J. de Jong.²³

Op 't Hof sloot zich in zijn dissertatie aan bij het concept van Heppe en Ritschl, die beiden aan het einde van de zestiende eeuw in heel Europa in zowel de gereformeerde als de lutherse kerk een nieuwe stroming zagen opkomen. Deze stroming wilde de vroomheid in al zijn facetten bevorderen. Evenals de twee Duitse kerkhistorici koos Op 't Hof ervoor om deze stroming met de naam 'Piëtisme' aan te duiden.²⁴

Op 't Hof leverde aan het piëtismeonderzoek een bijdrage door de overdracht van vroomheidsideeën van Engeland naar de Nederlanden aan het begin van de zeventiende eeuw minutieus te traceren. Hij relateerde deze transfer aan de opkomst van een vroomheidsstroming- en beweging in de Nederlanden, respectievelijk het gereformeerde piëtisme en de Nadere Reformatie.²⁵ Het ging Op 't Hof, met andere woorden, om de genese van deze stroming en beweging en om de vraag in hoeverre de invloed van het Engelse piëtisme daarvoor bepalend was. Daarmee was zijn benadering een traditionele binnen het kerkhistorisch onderzoek.²⁶ Zijn methode van het beschrijven (bibliografie) en tellen (bibliometrie) van uitgaven en drukken bracht echter "een nieuwe lente en een nieuw geluid".²⁷

Wie de inhoudsopgave doorneemt, ziet een lange opsomming van vertalingen en vertalers. Eén voor één worden de teksten en personen geanalyseerd. Aan het ein-

²⁰ Op 't Hof, 'In memoriam Cornelis Graafland (1928-2004)', *DNR* 28 (2004), 98-102.

²¹ Op 't Hof, 'Studie der Nadere Reformatie', 23. Zie over Eggermont: Buijnsters, *Geschiedenis van de Nederlandse bibliofilie*, 242-245.

²² T. Bienen, L.F. Groenendijk, W.J. op 't Hof en C.J. Meeuse, 'Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling', *DNR* 7 (1983), 109-116; Graafland, Op 't Hof en Van Lieburg, 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling'.

²³ Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands*.

²⁴ Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands*, 21-23.

²⁵ Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands*, 31-37, 583-635.

²⁶ Zie voor het piëtismeonderzoek: H. Lehmann, *Religiöse Erweckung in gottferner Zeit. Studien zur Pietismusforschung*, Göttingen 2010, 144-153. Zie voor het reformatieonderzoek: S. Ehrenpreis en U. Lotz-Heumann, *Reformation und konfessionelles Zeitalter*, 2^e, herz. dr., Darmstadt 2008, 1-16; C. Scott Dixon, *Contesting the Reformation*, Malden, Mass. 2012, 1-33.

²⁷ S. van der Linde, 'Puritanisme en piëtisme. Naar aanleiding van de dissertatie van Dr. W.J. op 't Hof over de in het Nederlands vertaalde Engelse piëtistische werken in de tijd van 1598-1622', *Theologia Reformata* 31 (1988), 196-212.

de worden de gegevens stap voor stap samengebracht. Deze benadering is typerend voor Op 't Hof: eerst de bronnen, dan de theorie. Dit betekent niet dat hij in het geheel geen gebruik maakt van wetenschappelijke theorieën of concepten, maar pas zodra hij deze door de bronnen op het spoor komt.²⁸

De bronnen brachten Op 't Hof dikwijls tot inzichten die afweken van autoriteiten. Hij schroomde niet om deze te ventileren. Enkele van de bij zijn proefschrift gevoegde stellingen gingen in tegen de opvattingen van zijn vroegere leermeester Van der Linde, zonder dat Op 't Hof overigens diens naam noemde.²⁹

Van zijn kant recenseerde Van der Linde het proefschrift een jaar later in *Theologia Reformata*.³⁰ Hij zag de streng-methodische werkwijze als “een duidelijke vooruitgang”,³¹ maar meende dat de methode zich diende aan te passen aan het onderwerp. Bij een geestelijk onderwerp dient men niet alleen te classificeren, maar mag men ook zijn geloofsoordeel geven. Van der Linde vond dat Op 't Hof daarin te terughoudend was. Een dergelijke distantie bespeurt men in Van der Lindes recensie niet. De door Op 't Hof met behulp van de bibliometrie vastgestelde invloed cijferde hij niet weg, maar men proeft zijn teleurstelling dat de Nederlanders kennelijk zo enthousiast waren over de puriteinen. Van der Linde had enerzijds sympathie voor het puritanisme, maar stelde kritische vragen bij de theologie en historische ontwikkeling van deze beweging. Hadden de Nederlanders de vermeende nieuwe vormen van vroomheid niet in de al verschenen reformatorische geschriften kunnen aantreffen? Met W. Goeters stelde Van der Linde dat de invloed van het puritanisme “niet beslissend is geweest en dat de Nadere Reformatie in de Nederlandse toestanden een vrijwel voldoende verklaringsgrond heeft”.³² Tenslotte schatte Van der Linde de doorwerking van het puriteinse gedachtengoed veel lager in; deze bleef zijns inziens beperkt tot de bovenlaag, Teellinck *cum suis*. Overigens was Van der Linde ook van mening dat Op 't Hof zijn studie te weinig in een groter kader had ingebed. Zoals P. Hazard over een crisis van het Europese geweten en over een omslag naar een nieuw levensgevoel, de verlichting, had geschreven,³³ zo had Op 't Hof zijn boek een titel kunnen meegeven als: “De omslag in de levenstoon van het Nederlandse gereformeerde protestantisme, rond 1600”.³⁴

Op 't Hof heeft niet publiek gereageerd op de recensie. Wel gaf hij in latere publicaties aan dat hij bij gezaghebbende geleerden soms een zekere terughoudendheid bespeurde als het ging om het openbaar maken van gegevens die hen niet welgevaldig waren. Zo onthulde hij in een recensie in *DNR* Van der Lindes ietwat teleurgestelde reactie op Op 't Hof's ontdekking over de doorwerking van rooms-katholieke

²⁸ Zo liet hij in de conclusie in zijn Teellinck-biografie zien dat het oeuvre van Teellinck de door literatuurwetenschappers ontwikkelde trits *translatio-imitatio-aemulatio* weerspiegelt, Op 't Hof, *Willem Teellinck (1579-1629). Leven, geschriften en invloed*, Kampen 2008, 565-567.

²⁹ Stelling 2: “In de eerste twee decennia van de zeventiende eeuw was de inbreng van het Puritanisme in het Nederlandse Piëtisme overheersend”; 3. “W. Perkins was de meest gelezen theoloog tijdens de eerste twee decennia van de zeventiende eeuw in de Nederlanden”; 4. “De Nadere Reformatie had haar ontstaan en eerste opgang grotendeels aan het Puritanisme te danken en was voorts blijvend door deze beweging gestempeld.”

³⁰ Van der Linde, ‘Puritanisme en piëtisme’, 212.

³¹ Van der Linde, ‘Puritanisme en piëtisme’, 212.

³² Van der Linde, ‘Puritanisme en piëtisme’, 208.

³³ P. Hazard, *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*, 3 dln., Parijs 1934.

³⁴ Van der Linde, ‘Puritanisme en piëtisme’, 196.

vroomheid bij Teellinck.³⁵ In een ander artikel over hetzelfde onderwerp ontwaarde hij bij W. van 't Spijker en K. Exalto een "confessioneel afweermecanisme".³⁶

Op 't Hof heeft er nooit een geheim van gemaakt dat het piëtisme voor hem niet alleen onderzoeksvoorwerp was, maar levende werkelijkheid. Stelling 11 bij zijn proefschrift luidt: "Zolang deze bedeling duurt, is piëtisme inherent aan levend Christendom." De nauwe verbinding van wetenschap en persoonlijke vroomheid bij Op 't Hof en andere onderzoekers binnen de SSNR zagen sommigen tot uitdrukking komen in de begripsbepalingen met betrekking tot Nadere Reformatie.³⁷ Men verweet de opstellers ervan dat zij de Nadere Reformatie een *status aparte* gaven om op die manier het bestaan van de huidige gereformeerde gezindte te legitimeren.³⁸ De begripsgeschiedenis van 'nadere reformatie', 'nadere Reformatie' en 'Nadere Reformatie' lijkt die kritiek overigens niet echt te steunen. Volgens Op 't Hof was de wijds denkende hervormde theoloog A.A. van Ruler de eerste die vanaf 1950 'Nadere Reformatie' consequent met twee hoofdletters schreef.³⁹ En toen de ethische theoloog M.J.A. de Vrijer in 1942 beweerde dat in de zeventiende eeuw "90% der bevolking [...] aan het ideaal der 'nadere reformatie' niet toe waren", was ook daarin al een uitzonderingspositie van de tien procent geïmpliceerd.⁴⁰

Zelf zag Op 't Hof de combinatie van wetenschappelijke belangstelling en persoonlijke betrokkenheid alleen maar positief: "Het lezen van dergelijke boeken [van pië-tisten, red.] is stichtelijk en heeft daarnaast wetenschappelijke waarde", merkte hij op in een interview.⁴¹ De lectuur van oude schrijvers was voor hem leidraad in zijn persoonlijk leven – denk bijvoorbeeld aan het vasten dat hij praktiseert⁴² – en het kerkelijke leven, bijvoorbeeld in de bezinning op de samenhang tussen belijdenis en verbond in het kader van het Samen-op-Weg-proces.⁴³

³⁵ Op 't Hof, Boekbespreking van 'A. de Reuver, *Verborgene omgang. Sporen van spiritualiteit in Middeleeuwen en Nadere Reformatie*, Boekencentrum, Zoetermeer 2002, *DNR* 26 (2002), 147-149, aldaar 147.

³⁶ Op 't Hof, 'Rooms-katholieke doorwerking binnen de Nadere Reformatie. Een eerste algemene verkenning', *DNR* 15 (1991), 73-120, aldaar 75-76.

³⁷ Aan herziene begripsbepaling werd op 1 oktober 1994 een SSNR-congres gewijd. Zie voor de reacties op deze herziene definitie: *Nieuwsbrief SSNR* 2 (1994), 3-8; *Nieuwsbrief SSNR* 3 (1995), 1-16.

³⁸ G.J. Schutte, 'Over het reformatisch volksdeel en zijn verleden', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 108 (1993), 229-235; J. Exalto en J.-K. Karels, 'De bevindelijke gedrevenheid van een dogmenhistoricus. Interview met prof. dr. C. Graafland', *DNR* 28 (2004), 82-91, aldaar 90; Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie. Schouwen-Duiveland 1572-1700*, Amsterdam 2011, 314-317; Van Lieburg, 'Wege der niederländischen Pietismusforschung', 229-238; J. Exalto, 'Van zwartekousenkerken naar biblebelt, De opmars van de bevindelijk gereformeerden in de historiografie', in: P.H.A.M. Abels, J.Y.H.A. Jacobs en M.G.K. van Veen (eds.), *Terug naar Gouda. Religieus leven in de maalstroom van de tijd*, Gouda 2014, 97-116, aldaar 106-110. Zie ook de bijdragen van C.J. Meeuse en H. van den Belt aan deze bundel.

³⁹ Op 't Hof, 'A.A. van Ruler en de Nadere Reformatie', *DNR* 33 (2009), 64-78, aldaar 74-75.

⁴⁰ M.J.A. de Vrijer, *Schortingshuis en zijn analogieën*, Amsterdam 1942, 10. Hoofdstuk één geeft een beschouwing over de ontwikkeling van de 'Nadere Reformatie' (6-35).

⁴¹ Ton van der Schans en Pieter Verhoeve, "De puriteinse dagindeling komt voort uit het kloosterleven". Interview met W.J. op 't Hof', *Transparant* 13.1 (2002), 12-15, aldaar 12.

⁴² Een aardig inkijkje in de manier waarop het piëtisme Op 't Hof's persoonlijke vroomheid heeft gestempeld biedt het volgende interview: Jacob Bart, Jacob Karels en Jasper Stam, "Besnijden als carrière-schema", *Documentum* [verenigingsblad van de reformatische studentenvereniging *Depositum Custodi*] 15.5 (2003), 6-12.

⁴³ Op 't Hof (ed.), *Belijdenis en verbond. Ecclesiologie in de gereformeerde traditie*, Zoetermeer 2003.

Heeft Op 't Hof enerzijds vastomlijnde standpunten, anderzijds heeft hij als onderzoeker altijd samengewerkt met 'vogels van allerlei pluimage'. Hierboven werd al de naam van een rooms-katholieke mede-bibliofoon genoemd. In het SSNR-bestuur zaten ook gereformeerden van een ander stempel, naast C. Graafland bijvoorbeeld T. Brien en A.Th. van Deursen.⁴⁴

Een stroom van publicaties en een leerstoel

Had Op 't Hof al heel wat artikelen – bijna allemaal verschenen in *DNR* – en een boek op zijn naam staan toen hij promoveerde, na zijn promotie hield dit geen halt. Hij bleef publiceren over vertalers en vertalingen van puriteinse werken, over Teellinck, maar ook over piëtisme en Nadere Reformatie op lokaal en regionaal niveau, rooms-katholieke doorwerking in de Nadere Reformatie, en nog veel meer. Alle publicaties vormen een vervolg op zijn proefschrift: Op 't Hof werkte bepaalde aspecten verder uit, onderzocht andere personen of contexten, stelde eerdere inzichten bij, deed nieuwe inzichten op, enzovoort.

In 2005 werd Op 't Hof benoemd tot bijzonder hoogleraar vanwege de Hersteld Hervormde Kerk (HHK) aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Een benoeming die Op 't Hof enerzijds met vreugde vervulde, maar die hem ook met de pijnlijke kerk-scheuring van 2004 confronteerde, die hij als predikant te Nederhemert had meegemaakt.⁴⁵

Op 't Hof formuleerde zijn leeropdracht als volgt: geschiedenis van het gereformeed piëtisme. Bewust koos Op 't Hof ervoor om piëtisme niet zo te definiëren als J. Wallmann en andere Duitse piëtismeonderzoekers dat gedaan hebben, namelijk als vroomheidsbeweging binnen het vroegmoderne lutheranisme. Net zoals in zijn proefschrift greep Op 't Hof terug op het internationale en interconfessionele concept van Heppe en Ritschl.⁴⁶

In zijn als preek opgezette oratie ging Op 't Hof de diverse landen en taalgebieden na, waarin sporen van piëtisme te vinden zijn. Daarbij stelde hij telkens de vraag in hoeverre het piëtisme vandaag nog invloed nalaat. Na de drie punten – naam, geschiedenis en wezen – volgde een toepassing waarin Op 't Hof zijn inzichten verwoordde aan de hand van een aantal stellingen. Sommige daarvan had hij al eerder – zij het soms in andere bewoordingen – bij zijn proefschrift gevoegd, zoals stelling 7: "Zonder piëtisme is het onmogelijk een echt christen te zijn".⁴⁷ Het leverde hem een berisping op van W. van 't Spijker, die ook een "innerlijke tegenstrijdigheid" zag tussen opzet en uitwerking van het concept 'gereformeed piëtisme'. Volgens de Apeldoornse emeritus-hoogleraar begint het bij Op 't Hof heel breed – het puritanisme, de Nadere Reformatie en het Duitse lutherse piëtisme worden erbij gerekend – maar eindigt het heel smal: het gereformeede piëtisme

Deze publicatie is samengesteld door een studietoelcommissie in opdracht van de Gereformeede Bond, waarbij Op 't Hof de eindredactie voerde.

⁴⁴ Zie over Van Deursen en zijn betrokkenheid bij de SSNR: A. Goudriaan, 'Geschiedschrijving van de christelijke gemeente. Interview met A.Th. van Deursen', *DNR* 30 (2006), 58-67; Op 't Hof, 'In memoriam prof.dr. A.Th. van Deursen (1931-2011)', *DNR* 35 (2011), 97-98; Van Lieburg, 'Van Deursen en de nadere reformatie', in: Van Lieburg en J. Roelevink (eds.), *Een gereformeede jongen. Arie Theodorus van Deursen (1931-2011)*, Amsterdam 2012, 246-253.

⁴⁵ Op 't Hof, *Het gereformeed piëtisme*, Houten 2005, 107.

⁴⁶ Op 't Hof, *Het gereformeed piëtisme*, Houten 2005, 13-24.

⁴⁷ Op 't Hof, *Het gereformeed piëtisme*, Houten 2005, 104.

zou zich hebben gehouden aan de Drie Formulieren van Enigheid – inclusief de Dordtse Leerregels – en zou vandaag in Nederland alleen nog in de reformatorische zuil voortleven. Van 't Spijker besloot zijn bespreking met de vraag of Op 't Hof wel objectief is gebleven in zijn omschrijving van gereformeerd piëtisme en of hij daarbij niet zijn eigen opvattingen tot norm heeft verheven.⁴⁸

De aan het begin genoemde artikelenserie over Teellinck, waarmee Op 't Hof in 1977 een aanvang maakte, rondde hij in 2005 af. In 2008 bundelde hij de uitkomsten van zijn onderzoek naar Teellincks leven en werken in een monografie. In 2011 gaf hij in boekvorm een overzicht van Teellincks theologische opvattingen. De beide boekwerken vallen op door compleetheid. Tijdens een studiemiddag van de Faculteit der Godgeleerdheid van de VU werden beide boeken besproken. F.A. van Lieburg plaatste een kritische kanttekening bij de biografie: het zou meer een samenvoeging van afzonderlijke analyses zijn dan een biografie in de gebruikelijke zin van het woord. Hij riep Op 't Hof ertoe op om de biografie van Teellinck in te bedden in het bredere internationale onderzoek naar de overgang van confessionalisering naar piëtisme: de omslag van vroomheid binnen de kaders van kerk en staat naar vroomheid in de privésfeer van het conventikel aan het eind van de zeventiende eeuw. Als Op 't Hof dat zou doen, zou hij ook aansluiting bij buitenlandse collega's vinden, aldus Van Lieburg.⁴⁹

Onderwijl naderde Op 't Hof als predikant – sinds 2007 van de Hersteld Hervormde Gemeente Elim op Urk – zijn emeritaat. Dat ging in mei 2013 in. Hij bleef echter als pastoraal medewerker aan de Urker gemeente verbonden. In september 2012 werd Op 't Hofs hoogleraarschap met twee jaar verlengd. De reden hiervoor was dat hij nog met een aantal omvangrijke wetenschappelijke publicaties bezig was – de *Encyclopedie Nadere Reformatie*⁵⁰ als ook een Engelstalige bundel met verzameld werk – en omdat hij nog een aantal promovendi begeleidde. Zijn elan voor de studie van het piëtisme is beslist nog niet opgedroogd. Zo bedacht hij het plan om een digitaal tijdschrift op te zetten om de bestudering van vormen van piëtisme over de grenzen van taal en confessie heen, te bevorderen. Recent lanceerde hij samen met J. van de Kamp het resultaat daarvan: het *Journal for the History of Reformed Pietism* (JHRP).⁵¹

Diepteboeringen en een beschouwing

Nu Op 't Hof afscheid neemt als hoogleraar is het de tijd om op de terreinen waarop hij zich in zijn onderzoek heeft bewogen, een aantal diepteboeringen te doen. Daar-

⁴⁸ W. van 't Spijker, 'Gereformeerd Piëtisme door de bril van prof. Op 't Hof', *Protestants Nederland*, 1 december 2005, 4-8. Anderen plaatsten vergelijkbare kanttekeningen: M.P.A. de Baar, Signalement van 'W.J. op 't Hof, *Het gereformeerd piëtisme [...]*', *De zeventiende eeuw* 22 (2006), 375-376, aldaar 376; H.J. Selderhuis, Recensie van 'Het gereformeerd Piëtisme. By W. J. Op't Hof [...]', *Journal for Ecclesiastical History* 57.4 (2006), 787-788; Van Lieburg, 'Toe-eigening van de bevindelijke traditie' in: Van Lieburg (ed.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*, Heerenveen 2007, 7-30, aldaar 13-14; J. van de Kamp, "Ik weet niet of ik aan Franckes kant zou staan". Interview met professor Udo Sträter, *DNR* 33 (2009), 79-83, aldaar 82-83.

⁴⁹ F.A. van Lieburg, 'De biografie van Willem Teellinck (1579-1629). Orthodoxie en vroomheid rond 1600', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 14 (2011), 156-163.

⁵⁰ Het eerste deel hiervan is op 10 april 2015 verschenen bij uitgeverij Kok te Utrecht. Het staat onder redactie van Op 't Hof, J.H. Rozendaal e.a.

⁵¹ <http://jhrp.godgeleerdheid.vu.nl/>

bij gaat het om bijdragen die voortbouwen op onderzoek van Op 't Hof, in gesprek daarmee gaan en die parallellen of nieuwe onderzoeksvragen en -perspectieven aanwijzen. Tevens is een beschouwing over Op 't Hof's wetenschappelijke werk en de ontwikkeling daarvan opgenomen.

Voor de diepteboringen tekenen een aantal collega's. Hun artikelen zijn geordend op thema's waarmee Op 't Hof zich heeft beziggehouden:

1. Piëtisme, theologie, kerk en vroomheid
2. Piëtisme in relatie tot (vroegmoderne) cultuur
3. Internationale, interconfessionele en interreligieuze verbindingen van het piëtisme
4. Piëtisme en boekcultuur

Deze thema's en de daarbij behorende bijdragen zullen hieronder kort ingeleid worden. De bundel sluit af met een bijdrage over

5. Beschouwing over W.J. op 't Hof's wetenschappelijke werk

1. *Piëtisme, theologie, kerk en vroomheid*

Het piëtisme participeerde binnen kerk en academie en drukte op kerk, academie en vroomheid zijn stempel. Daarbij kan men de vraag stellen of en in hoeverre dit een specifiek stempel was.

Nog veel meer dan nu grepen theologen in de vroegmoderne tijd terug op werken van hun voorgangers. Voor gereformeerde theologen waren dat niet alleen de reformators, maar ook de kerkvaders en middeleeuwse theologen. A. Goudriaan richt de aandacht op de complexe relatie van piëtisten tot de vroege kerk. Op 't Hof heeft laten zien dat Teellinck nauwelijks kerkvaders citeerde. Maar iemand als Melchior Leydecker (1642-1721) schreef een uitvoerige commentaar op een geschrift van Augustinus tegen de donatisten: waarom deed hij dat?

Als het gaat om het teruggrijpen op voorgangers kan men de vraag stellen welk beeld men heeft van de geschiedenis. Op 't Hof heeft in kaart gebracht welk beeld vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie van de reformatie hadden.⁵² M.G.K. van Veen schetst in haar bijdrage welk beeld gereformeerde geschiedschrijvers door de eeuwen heen van de Gereformeerde Kerk ten tijde van de Republiek hadden.

Theologia est doctrina Deo vivendi stelden de puriteinen: de theologie staat ten dienste van het verheerlijken van God. P. de Vries laat in zijn bijdrage zien hoe bij John Owen (1616-1683) de leer van de Drie-eenheid doorwerkte in de vroomheid. P.C. Hoek schrijft over de combinatie van geleerdheid en vroomheid bij Melchior Leydecker.

W. van Vlastuin gaat in op een aspect van Teellincks theologische opvattingen, waarover Op 't Hof al eens heeft geschreven, namelijk over de verborgenheid van God. F. van der Pol onderzoekt de polemiek van de gereformeerd-piëtistische theoloog Simon Oomius tegen de remonstranten. Draagt Oomius' polemiek typisch piëtistische trekken?

Piëtisten hadden bepaalde opvattingen over de prediking en bepaalde verwachtingen.

⁵² Op 't Hof, 'De visie op de Reformatie in de Nadere Reformatie tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw', *DNR* 6 (1982), 89-108.

gen van theologiestudenten en predikanten. A. Baars laat dit zien aan de hand van de opvattingen van twee vertegenwoordigers van de lutherse tak van het piëtisme, namelijk Philipp Jacob Spener (1635-1705) en August Hermann Francke (1663-1727).

2. Piëtisme in relatie tot (vroegmoderne) cultuur

Het piëtisme nam een bepaalde plaats in binnen kerk en maatschappij. Deze plaats werd bepaald door allerlei factoren, zoals regionale en lokale omstandigheden, de opstelling van nadere reformatoren en die van anderen, bijvoorbeeld van collega-predikanten. De vraag naar de houding van het piëtisme ten aanzien van de cultuur kwam hierboven impliciet al aan de orde: richtte deze stroming zich vrijwel geheel op het innerlijke geestelijke leven of ook op cultuur en maatschappij, maar dan wel met de intentie om deze te hervormen?

De vraag welke plaats het gereformeerde piëtisme en de Nadere Reformatie binnen de gereformeerde kerk innamen, is altijd al onderwerp van discussie geweest. Vormde het een subcultuur of was het slechts een radicale variant van de mainstream? Hoe verhield de Nadere Reformatie zich tot de gezamenlijke pogingen van kerk en overheid om de maatschappij een gereformeerde leer en gereformeerde zeden op te leggen (confessionalisering). C.J. Meeuse gaat in zijn bijdrage het debat hierover aan.

Om de plaats van de Nadere Reformatie binnen de gereformeerde kerk te bepalen is het ook zinvol om de houding van predikanten en theologen ten opzichte van deze beweging te onderzoeken. Er was een heel spectrum van opstellingen ten opzichte van de Nadere Reformatie, zoals ook blijkt uit de mede door Op 't Hof opgestelde begripsbepaling. H. van den Belt laat in zijn bijdrage over Antonius Walaeus (1573-1639) diens opstelling ten opzichte van de vroege Nadere Reformatie zien. Daarbij stelt Van den Belt een aantal kritische vragen bij de grenzen van de Nadere Reformatie zoals die in de SSNR-begripsbepaling worden bepaald.

Piëtistische predikanten deden vaak hun beklag over een losbandig dorps- of stadsleven, maar zagen soms ook een verandering ten goede. Willem Teellincks zoon Maximiliaan heeft ergens geschreven dat de arbeid van zijn vader in diens eerste gemeente, Haamstede en Burgh, gezegend werd. De inwoners zouden van “de roeckelooste van ‘t gantsch Eylant” veranderd zijn in “de yverichste ende Godsalichste”. Op 't Hof meende Maximiliaan gelijk te kunnen geven. H. Uil vond in het archief bronnen die hierop nieuw licht werpen en doet in deze bundel verslag van zijn bevindingen.

In de loop van de achttiende eeuw ontwikkelde zich binnen piëtistische kringen een meer emotionele cultuur, bekend vanwege de ‘Nijkerkse beroeringen’. F.A. van Lieburg geeft in zijn bijdrage een impressie van een zogenaamde ‘emotionele gemeenschap’ in Willemstad. Hij doet dit op basis van een beknopt ooggetuigenverslag dat slechts enkele dagen beslaat, maar dat wel inzichtgevend is.

Komen in de bijdragen van Uil en Van Lieburg bepaalde culturen aan de orde, een andere bijdrage is aan de verhouding van piëtisme en cultuur gewijd. C.A. de Niet beschrijft welke klassieke teksten theologiestudenten volgens hoogleraar Gisbertus Voetius (1589-1676) dienden te lezen en in hoeverre zij hierin ingewijd dienden te worden.

3. Internationale, interconfessionele en interreligieuze verbindingen van het piëtisme

Al vroeg in zijn loopbaan kwam Op 't Hof niet alleen internationale verbindingen – tussen Engeland en de Nederlanden – maar ook interconfessionele en in-

terreligieuze dwarsverbanden op het spoor. Niet alleen was er de middeleeuwse rooms-katholieke vroomheid die doorwerkte bij piëtisten, maar er liepen ook lijnen tussen gereformeerde en lutherse of doperse *pietas*. Daarnaast koesterden gereformeerde – en lutherse – piëtisten een levendige verwachting van een toekomstige bekering van het joodse volk.

Tijdens zijn onderzoek kwam Op 't Hof allerlei voorbeelden van contacten tussen Nederlandse piëtisten en Engelse puriteinen tegen. Deze contacten kwamen tot stand door (studie)reizen, handel en op andere manieren. L.J. van Valen geeft in zijn bijdrage het voorbeeld van de Schot John Forbes of Corse (1593-1648), die in de Nederlanden onder andere Willem Teellinck ontmoette. Terwijl Forbes een voorstander was van een episcopale vorm van kerkregering – een hiërarchische kerkvorm met de bisschoppen bovenaan de piramide – functioneerde Teellinck binnen een kerk met een presbyteriaanse vorm van kerkregering: een meer 'democratische' variant. Voelde Forbes verwantschap met Teellinck of gaat het hier om contact tussen twee 'geleerden'?

Over de overdracht van vroomheidsideeën over de oostelijke grens van de Nederlanden heen, schrijft G.H. Leurdijk. Hij behandelt de rol van Wilhelm Ernest Ewald (1704-1741) en zijn werk bij het piëtistisch grensverkeer tussen Nederland en Bremen in de achttiende eeuw. Het gaat daarbij om een specifieke vorm van gereformeerde theologie en vroomheid, het zogenaamde 'Lampanisme', vernoemd naar Friedrich Adolf Lampe (1683-1729).

Overschrijding van de confessionele grenzen staat centraal in de bijdrage van P. Visser. Hij behandelt de receptie van Engelse piëtistische geschriften van auteurs als Benjamin Bennett, Joseph Hall en James Hervey bij doopsgezinden in de eerste helft van de achttiende eeuw. Visser stelt de vraag wat de receptie van deze gereformeerde auteurs door doopsgezinden voor consequenties heeft voor ons beeld van het gereformeerd piëtisme.

Tenslotte was er ook verkeer over de grens van religies heen. M. van Campen laat dit zien aan de hand van contacten tussen gereformeerde piëtisten en joden in de Nederlanden, een onderwerp waarnaar nog niet zoveel onderzoek is uitgevoerd. In hoeverre namen piëtisten kennis van de joodse bronnen en in hoeverre was er sprake van het ontmoeten van en luisteren naar joden?

4. Piëtisme en boekcultuur

Op 't Hof heeft in zijn publicaties niet alleen aandacht gegeven aan de inhoud van oude boeken en aan de overdracht van deze inhoud, onder andere via vertalingen, maar ook aan de boekhistorische aspecten. Wie was de uitgever en wat voor boeken bevatte zijn fonds? Wie was de drukker? Hoe vaak werd een boek herdrukt? Op 't Hof heeft deze zaken niet alleen in zijn publicaties vermeld, maar stelde ook bibliografische overzichten samen en publiceerde enkele baanbrekende boekhistorische artikelen.

In zijn onderzoek heeft Op 't Hof zich enkele malen met bestsellers beziggehouden, zoals Lewis Bayly's *The practise of piety* (voor 1612).⁵³ W. Heijting heeft in het

⁵³ Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands*, 169-178; Op 't Hof, A.A. den Hollander en F.W. Huisman (eds.), *De praktijk der godzaligheid. Studies over De practycke ofte oeffeninghe der godtzaligheydt (1620) van Lewis Bayly*, Amstelveen 2009, als ook de bijdragen daarin van Op 't Hof's hand.

verleden een overzicht van Nederlandstalige protestantse bestsellers in de zeventiende eeuw gegeven. In deze bundel geeft hij hieraan een vervolg: hij heeft de bestsellers aan het begin van de achttiende eeuw op een rij gezet.

Op 't Hof zette zijn toenmalige promovendus J. van de Kamp op het spoor om de rol van netwerken bij het schrijven, verspreiden en lezen van stichtelijke literatuur na te gaan. In zijn bijdrage voor deze bundel gaat Van de Kamp een stap verder: hij reconstrueert niet alleen een netwerk – in dit geval van de gereformeerde predikant Theodor Undereyck (1635-1693) – maar laat ook zien op welke manier een netwerk lezen en schrijven kon stimuleren.

Vervaardigde Op 't Hof zijn bibliografische overzichten aanvankelijk alleen nog op papier, in 1995 attendeerde zijn vroegere Utrechtse dispuutgenoot F.W. Huisman hem erop dat dit eigenlijk heel anders moest gebeuren. Het was het begin van de bibliografische beschrijving van oude stichtelijke boeken in een digitale bibliografische database, *Pietas*. In zijn bijdrage aan deze bundel zet Huisman het ontstaan, de gebruiksmogelijkheden en de relevantie van deze database uiteen.

5. W.J. op 't Hof's wetenschappelijke werk

Gaf Op 't Hof in het *liber amicorum* voor L.F. Groenendijk een beschouwing over diens wetenschappelijke werk en de ontwikkeling daarvan,⁵⁴ in deze bundel is Groenendijk aan zet. Groenendijk – die samen met Op 't Hof de eerste jaargangen van *DNR* vulde – laat in zijn bijdrage het werk van zijn collega de revue passeren.

Tot slot

Als redactie willen wij graag onze dank uitspreken aan de personen die de totstandkoming van dit boek mede mogelijk maakten. Allereerst gaat onze hartelijke dank uit naar de scribenten die in relatief korte tijd een artikel voor deze bundel hebben geschreven. In de tweede plaats danken wij de voorin de bundel vermelde sponsors voor hun bijdrage. Dankzij hun financiële steun kan deze uitgave verschijnen. In de derde plaats zeggen wij uitgeverij Boekencentrum in de persoon van de heer N. de Waal en mevrouw S. Perreijn heel hartelijk dank voor de goede samenwerking bij het gehele uitgaveproces. In de vierde plaats danken we mevrouw J. Frenken van Oblong voor het fraaie omslagontwerp. In de vijfde plaats gaat onze dank uit naar de heer H. Seijlhouwer voor de professionele vormgeving van het binnenwerk. In de zesde plaats hielp een aantal personen ons bij de correctie van de bron- en literatuurverwijzingen en de Engelse samenvattingen: T.A. Bakker, dr. A.J. Gootjes, drs. P. Mourits, dr. R.J. Pederson en drs. M.P. Slootweg. Hun werk leverde een majeure bijdrage aan het wegwerken van fouten en oneffenheden. In de zevende plaats danken wij drs. F.W. Huisman en mevr. G. Deelen voor het aanleveren van afbeeldingen van respectievelijk Thomas Gataker en van de stad Utrecht. Deze illustraties sieren de voorzijde van deze bundel. In de achtste plaats gaat onze dank uit naar de heer J.K. Abbink voor het bewerken van de illustraties. Tenslotte zeggen wij mevrouw N. op 't Hof-de Knecht en de heer J.H. Rozendaal dank voor het aanleveren van een foto van de scheidende hoogleraar.

⁵⁴ Op 't Hof, 'Geboeid door de van huis uit vertrouwde oude schrijvers. De betekenis van prof. dr. L.F. Groenendijk voor het gereformeerd piëtisme-onderzoek. Een serieus verhaal met een speels tintje', in: J.W. Steutel, D.J. de Ruyter en S. Miedema (eds.), *De gereformeerden en hun vormingsoffensief door de eeuwen heen. Liber Amicorum voor Leendert F. Groenendijk*, Zoetermeer 2009, 194-220.

Dat op het omslag, de titelpagina en bovenaan deze inleiding eerst de naam van J. van de Kamp vermeld staat, weerspiegelt de centrale rol die hij speelde bij de totstandkoming van deze bundel. A. Goudriaan en W. van Vlastuin zijn hem zeer erkentelijk hiervoor.

Om althans de kern van de bijdragen ook voor buitenlandse onderzoekers leesbaar te maken, zijn de artikelen – in de lijn van Op 't Hof – van een Engelse samenvatting voorzien. De meeste literatuur in de bijdragen wordt voluit vermeld. In één geval wordt consistent een afkorting gebruikt, namelijk voor *DNR*. De aandachtige lezer zal begrijpen waarom.

Summary

In this introduction to the *Festschrift* an impression is given of the academic career of W.J. op 't Hof. As a young boy he came in touch with Pietistic books and began to collect old printings of these writings. His scholarly work has addressed particularly the influence of English Puritanism on the Dutch Further Reformation, as well as the question whether the father of the Further Reformation, Willem Teellinck (1579-1629), developed from a reformer with a broad scope to someone who only was concerned with the inner soul. These debates must be seen at the background of old debates within Pietism research in which Op 't Hof took a different position from his university professor S. van der Linde. Op 't Hof has been a very productive researcher, who also set up two journals and a research group. Some of Op 't Hof's critical readers have raised questions on how his historical work is related to his personal faith and to broader trends in modern historiography. This *Festschrift* contains contributions from a number of colleagues, divided across the following five sections:

1. Pietism, theology, church, and devotion
2. Pietism in relation to (early modern) culture
3. International, interconfessional, and interreligious relations of Pietism
4. Pietism and book culture
5. Essay on W.J. op 't Hof's scholarly work

